

העשה ולא תעשה שבצדקה

אבישי גרינצייג

בתורה (דברים טו) הצטוונו על מצות הצדקה:

כִּי יִהְיֶה בְךָ אֲבִיּוֹן מֵאֶחָד אֶחָיד בְּאֶחָד שְׁעָרֶיךָ בְּאַרְצֶךָ אֲשֶׁר ה' אֱ-לֹהֶיךָ נָתַן לְךָ לֹא תֹאמַן אֶת לִבְךָ וְלֹא תִקְפֹּץ אֶת יָדְךָ מֵאֶחָיד הָאֲבִיּוֹן: כִּי פָתַח תִּפְתַּח אֶת יָדְךָ לוֹ וְהֵעַבְטָה תַעֲבִיטֶנּוּ דַי מִחֶסְרוֹ אֲשֶׁר יִחְסַר לוֹ.

למדו מכאן רבותינו מוני המצוות, כי ישנה מצוות עשה בצדקה: "פתח תפתח",¹ וישנה מצוות לא תעשה: "לא תאמץ את לבבך" ו"לא תקפוץ את ידך".²

ברצוני לברר אם גדרי מצוות העשה מקבילים לגדרי מצוות לא תעשה, כלומר אם האדם קיים מצוות "פתח תפתח" ממילא לא נכשל בלאו של "לא תאמץ ולא תקפוץ" ובקיום העשה הוא אף יכול לתקן את הלא תעשה אם

נכשל בה ('לאו הניתק לעשה') או שמא גדרים שונים לשתי המצוות.

מדרשת ה'ספרי' (ראה; קטז) משמע ששני גדרים שונים הם: לא תאמץ את לבבך. יש בן אדם שמצטער אם יתן אם לא יתן. ולא תקפוץ את ידך, יש בן אדם שפושט את ידו וחוזר וקופצה. פתוח תפתח. פתח לו בדברים שאם היה ביישן אמור לו את צריך ללות מיכן אמרו צדקה ניתנת כמלואה.

וכן מבואר מדברי הסמ"ק (מצוה כ):

שלא לאמץ לבבו מליתן צדקה כדכתיב (דברים ט"ו) לא תאמץ ולא תקפוץ. פי' קפיצת ידים שלא יאמר אם אתן פרוטה לעני לא יהא קרני שלם מוטב שלא אתן תלמוד לומר לא תקפוץ. ולא תאמץ שלא יאמר מה לנו לסייע לפלוני אם היה רוצה היה מרויח יותר מצרכו ת"ל לא תאמץ.

1. רמב"ם, ספר המצוות, מצוות עשה קלב; סמ"ג עשין קסב; חינוך מצוה תעט. אמנם הסמ"ק במצוה רמח למד כן ממש"כ "נתון תתן לו".

2. רמב"ם, ספר המצוות, מצוות לא תעשה רלב; יראים ס"י רב; סמ"ג מצוות לא תעשה, ס"י רפט; סמ"ק מצוות לא תעשה, ס"י כ; חינוך מצוה תעח.

תעשה שנאמר לא תאמץ את לבבך ולא תקפוצ את ירך מאחיך האביון.

מדברים אלו משמע שמבטל מצוות עשה אם לא נתן לעני כפי שראוי לעני אם היה מסוגל לכך, אך על הלאו אינו עובר אלא אם כן ראה את העני מבקש ולא נתן לו. וכדברינו הנ"ל, שעל הלאו אינו עובר אלא באופן הנ"ל, כתב מהר"י קורקוס (שם):

וכל הרואה עני וכו'. פי' שאינו מחוייב לבקש אחריו אלא אם ראהו והעלים עינו אז עובר משום לא תאמץ אבל אם לא ראהו אינו עובר.

וכן כתב בדרך אמונה (שם). וכן כתב הגר"ח בן עטר בספרו ראשון לציון על השו"ע (סי' רמז סע' א) מדויק לשון הרמב"ם, אלא שלדעת מהר"י קורקוס אינו עובר אלא אם כן ראהו והעלים עיניו, ואילו לדעת הראשון לציון אינו עובר אלא אם כן יודע שיש עני נצרך ולא נתן לו. ע"ש.

והנה, בגמ' במסכת בבא קמא (נו ע"ב) נחלקו רבה ורב יוסף האם שומר אבידה דינו כשומר שכר או שמוא כשומר חנם. להלכה נפסק (שו"ע חו"מ סימן רסז טז) כדעת רב יוסף שדינו כשומר שכר:

בהיא הנאה דלא בעיא למיתבי ליה ריפתא לעניא הוי כשומר שכר. ע"כ.

ופירש רש"י:

דלא בעי למיתב רפתא לעניא - דהעוסק במצוה פטור מן המצוה.

שאפי' אתה נותן מהמחשב' הוא' אתה עובר בלא תאמץ.

מבואר מדבריו שהאיסור לא תאמץ ולא תקפוצ הוא במחשבה, ומסתבר שמצוות העשה היא אך ורק על הנתינה גרידא. אמנם ראה בספר החינוך (מצוה תעט) שכתב:

לעשות צדקה עם הצריך אליה בשמחה ובטוב לבב.

ומדבריו משמע שגדרי מצוות לא תעשה ועשה זהים הם.

גם מדברי הרמב"ם בספר המצוות משמע שמצוות העשה והלא תעשה חופפים:

והמצוה הקצ"ה היא שצונו לעשות צדקה ולחזק החלשים ולהרחיב עליהם. והמצוה הרל"ב היא שהזהירו שלא למנוע צדקה והרחבה מהאביונים מאחינו אחר שנדע חולשת עינים ויכלתנו להחזיק בהם.

מדברי הרמב"ם בספר המצוות משמע שגדר אחד להן.

אמנם מדבריו בהלכות מתנות עניים פרק ז חזינן דשני גדרים שונים להם, וז"ל הרמב"ם (פ"ז ה"א - ה"ב):

מצות עשה ליתן צדקה לעניים כפי מה שראוי לעני, אם היתה יד הנותן משגת, שנאמר פתוח תפתח את ירך ל' ונאמר והחזקת בו גר ותושב וחי עמך ונאמר וחי אחיך עמך. וכל הרואה עני מבקש והעלים עיניו ממנו ולא נתן לו צדקה עבר בלא

שפרוטה דרב יוסף לא שכיח. ע"ש.
וכתב הרשב"א (שם לד ע"א):

כלומר לא שכיח דאתי עני בההיא שעתא
ממש ויפטור עצמו מחמת כך.

וכ"כ ראשונים נוספים. ומשמע שאינו
מתחייב לתת לעני אלא בשעה
שמבקש ממנו, הא לאו הכי - פטור. וזו
ראיה לדברי מהר"י קורקוס הנ"ל.

עוד מבואר בגמ' (חולין קי ע"ב) שכל
מצות עשה שמתן שכרה בצידה, אין
בית דין של מטה מזההין עליה, ומשום
כך אין לכפות את הבן לכבד את אביו
ואמו ע"ש. ובתוס' בכתובות (מט ע"ב
ד"ה אכפייה) הקשו כיצד רבא כפה על
הצדקה, והרי מתן שכרה בצדה,
כמבואר בפסוק: **כִּי בְגָלְל הַדָּבָר הַזֶּה
יְבָרְכֶךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכֹל מַעֲשֶׂךָ וּבְכֹל
מַשְׁלַח יָדְךָ. וּתְיַרְצוּ הַתּוֹס' שְׁלוֹשָׁה
תִּירוּצִים, כְּאִשֶׁר הָאֲחֵרוֹן הוּא דְבַצְדָקָה
אֵיכָא תִּרְתִּי לְאוּי לֹא תֵאמְרִי וְלֹא
תִּקְפֹּץ. וְכֵן כָּתְבוּ הַתּוֹס' בְּב"ב (ח ע"ב
אכפיה) ב"שם ר"י⁴.**

וראיתי ברשימות שיעורים של הגר"ד
סולובייצ'יק (ב"ק לו ע"ב) שביאר את
נקודת המחלוקת בין התירוצים:

וי"ל שר"ת סובר כרמב"ם ומדובר באופן
שהעני אינו מבקש ממנו ובכן יש עשה בלי

ובתוס' בב"ק (שם ד"ה בההיא הנאה;
וכ"כ בב"מ כט ע"א ד"ה "והוי שואל")
כתבו שאף רבה סובר כרב יוסף שפטור
למיתבי ליה ריפתא לעניא, אלא דלא
ס"ל שמשום כך ייחשב שומר שכר.
ע"ש.

ויש לדון מדוע הוא פטור ממצוות
צדקה, דהא איכא נמי לא תעשה, ועשה
לא דוחה עשה ולא תעשה?

ואם נאמר ששני גדרים הם ניחא, שאינו
פטור אלא באופן שאין עני עומד
ומבקש ממנו צדקה או שיודע על עני
הנוקק, דבזה איכא עשה אך ליכא לאו.

אך יש לומר דאף אם נאמר שגדר אחד
להם ניחא, כיוון שהלאו טפל לעשה,
וכיוון שפטור מן העשה, ממילא לא
עובר על הלאו. אך אם היה חייב בעשה
וביטל אותו, היה עובר אף על הלאו.
ושו"ר שכך כתב הגר"א וסרמן הי"ד
(קובץ הערות סימן ח) ³:

וכזה צ"ל בצדקה, דאיכא תרתי ל"ת - לא
תאמץ ולא תקפֹץ - מ"מ העוסק במצוה
פטור למיתב ריפתא לעניא, והיינו משום
דהל"ת תלוין בעשה, וכיון דפטור מהעשה
ליכא ל"ת.

אמנם, בגמ' בנדרים (לג ע"ב) כתוב

3. ומעין דבריו גם וכך כתב גם בשיעורי ר' דוד על כתובות (מט ע"ב).

4. עיין בהרחבה במאמרו של ר' ישי ספיבק "כפיה בצדקה" עמ' מג.

העשה אם אינו העני אינו שאל ממנו צדקה, וזהו כהבנת מהר"י קורקוס הנ"ל. ואכן ראיתי שיש מן האחרונים שהביאו ראייה זו.

אך לענ"ד זו לא הייתה כוונת הרשב"א, ונבאר. דהנה האחרונים הבינו שהרשב"א דן בחיוב מצד צדקה, וממילא הוכיחו שאינו חייב לחפש עניים ולרדוף אחריהם. אמנם לענ"ד נראה שהרשב"א לא עסק בזה כלל אלא אך ורק מדין שבועה, האם נחשב שנשבע בפירוש על מצוה או לא, ובזה חידש שלא נחשב מושבע ועומד כיוון שהיה יכול לקיים את המצווה בדרך אחרת. ודווקא היכא שעני ביקש ממנו, אינו יכול להשתמט ולצאת יד"ח המצווה באופן אחר.

וראייה לדבריי המשך דברי הרשב"א שם:

נראה לי ג"כ דדוקא במתנה מועטת כדי פרנסה לשעה כמו שאמרו (ב"ב ט' א') נותן לו פרנסת לילה הא ביותר מכאן חייב דאינו מושבע להעשירו, וכל זה נכנס בכלל מה שאמרו אלא לעשיר דלמעלה מן הצריך לו עכשיו עשיר הוא.

וברור שהחיוב לפרנס את העני איננו דווקא במתנה מועטת, דהא נוקרא מ"לא הוא: "די מחסורו אשר יחסר לו". אלא על כרחנו שבאותו רגע אינו חייב לתת לו יותר מהצריך לו עכשיו. ודו"ק.

לאו. והר"י לעומתו סובר שלא כרמב"ם דהיינו שבכל אופן יש לאו ועשה ואפי' כשאין עני המבקש ממנו

ובשיעורי ר' דוד (בבא בתרא ח ע"ב) רצה להוכיח מדברי ר"י שיש אופנים שעובר על הלאו אפי' שאין עשה כלל וכן משכחת העשה בלא הלאו, כגון בליכא עני לפניו, דאפ"ה מצות צדקה איכא. ע"ש. ולכאורה סותר דברי עצמו, שהובאו לעיל וצ"ע.

ובמשנה ובגמ' בשבועות (כה ע"א) התבאר:

[משנה] אחד דברים של עצמו ואחד דברים של אחרים, ואחד דברים שיש בהן ממש ואחד דברים שאין בהן ממש. כיצד? אמר שבועה שאתן לאיש פלוני ושלא אתן, שנתתי ושלא נתתי; שאישן ושלא אישן, שישנתי ושלא ישנתי; שאזרוק צרור לים ושלא אזרוק, שזרקתי ושלא זרקתי.

[גמ'] כיצד? אמר שבועה שאתן לפלוני ושלא אתן. מאי אתן? אילימא צדקה לעני, מושבע ועומד מהר סיני הוא, שנאמר: נתון תתן לו! אלא מתנה לעשיר.

והנה הרשב"א (שם) כתב:

אילימא צדקה לעני מושבע ועומד מהר סיני הוא. יש מגדולי רבותינו הצרפתים ז"ל שאמרו דדוקא כשעני שואל ממנו צדקה דהשתא מושבע ליתן לו הא לעני דעלמא שבועה חלה עליו דאינו חייב ללכת לפרנס עניים במדי.

ומדבריו משמע שאינו עובר אף על